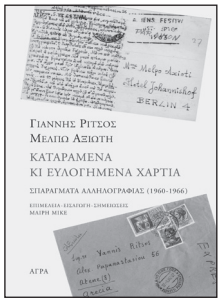

ΤΟ ΗΘΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΡΙΑΣ

ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ[1]

Για το βιβλίο:
Γιάννης Ρίτσος / Μέλπω Αξιώτη,
Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά. Σπαράγματα αλληλογραφίας (1960-1966), Εισαγωγή-Φιλολογική Επιμέλεια-Σημειώσεις: Μαίρη Μικέ, Άγρα, Αθήνα 2015, 310 σ.

Όταν καλείσαι να μιλήσεις απροσχεδίαστα για ένα βιβλίο, προσπαθείς, ανάμεσα στα άλλα, να σκεφτείς το προσδοκώμενο από τη δική σου προσέγγιση. Στην περίπτωση του βιβλίου που καλωσορίζουμε απόψε, υπέθεσα πως το ζητούμενο θα ήταν να αναψηλαφήσω το «ήθος της εξορίας» (σ. 23), με αφορμή τα σπαράγματα της αλληλογραφίας του Γιάννη Ρίτσου με τη Μέλπω Αξιώτη, τα οποία μας χαρίζει, για άλλη μια φορά η Άγρα, σχολιασμένα με επάρκεια και ευαισθησία από τη Μαίρη Μικέ. Θα μου συγχωρηθεί, ελπίζω, που δεν θα επεκταθώ στη δική της συμβολή γιατί τον τελευταίο καιρό έχουμε ανταλλάξει κάμποσες φιλοφρονήσεις και κινδυνεύουμε να θεωρηθούμε πως στήσαμε μία ακόμη *εταιρεία αμοιβαίου θαυμασμού*. Στο προκείμενο λοιπόν.

Αυτά τα 83 γράμματα, οι κάρτες και τα τηλεγραφήματα μεταξύ Απριλίου 1960 και Ιανουαρίου 1966, και πιο συγκεκριμένα τα 65 δείγματα επιστολικού λόγου του Ρίτσου και τα 18 της Αξιώτη, «χαρτογραφούν» μια ακόμη γόνιμη φιλία, για να δανειστώ την ωραία διατύπωση της Λίζυς Τσιριμώκου. Έτσι τιτλοφορούσε –«Χαρτογραφία μιας φιλίας»– τα δικά της προλεγόμενα, το 2008, στην έκδοση της αλληλογραφίας του Γιάννη Ρίτσου με την Καίτη Ζεύγου και τον Άρη Αλεξάνδρου,[2] την οποία επίσης χρωστούμε στην Άγρα και η οποία προσφέρεται βεβαίως για συγκριτικές αναγνώσεις.

Η φιλία Ρίτσου-Αξιώτη ήταν γόνιμη στην κυριολεξία. Είναι γνωστό πως τα έργα που συνέθεσε είτε εξέδωσε η Αξιώτη στην τελευταία περίοδο της ζωής της ευεργετήθηκαν από το άγρυπνο μάτι του Ρίτσου. Για το *Κοντραμπάντο* διαθέταμε ήδη το επίμετρο επιστολών που είχε παραθέσει η Μαίρη Μικέ στην έκδοση των ποιημάτων της Αξιώτη το 2001,[3] όπου πρωτοδημοσιεύτηκαν 14 επιστολές, όλες του 1960, που περιέχονται και στη συνολική έκδοση την οποία παρουσιάζουμε εδώ. Πρόσφατα, χάρη στην επανέκδοση της *Κάδμως* από τη Μαρία Κακαβούλια,[4] μάθαμε πόσο δραστική υπήρξε η επιμέλεια του Ρίτσου σε αυτό το κύκνειο άσμα της Αξιώτη, το 1972. Με τον τόμο που έχουμε σήμερα στα χέρια μας γνωρίζουμε τα καθέκαστα της δικής του συνέργειας, εκτός από το *Κοντραμπάντο*, και στην έκδοση της άλλης ποιητικής της συλλογής, τα *Θαλασσινά* (1960 και 1961 αντίστοιχα), στη δημοσίευση της μελέτης για την «ποίηση και τις περιπέτειές της» στην *Επιθεώρηση Τέχνης* τον Σεπτέμβριο 1962,[5] στην έκδοση από τον Κέδρο, το 1963, της μετάφρασης των διηγημάτων του Τσέχωφ, στην επανέκδοση από τον ίδιο εκδοτικό οίκο,[6] το 1964, του προπολεμικού μυθιστορήματός της *Δύσκολες Νύχτες*, και, τέλος, στη μακρά κυοφορία του έργου το οποίο αρχικά η Αξιώτη τιτλοφορούσε «Καινή Διαθήκη» για να καταλήξει στο πολυφωνικό *Σπίτι μου*, που εκδόθηκε το 1965 από το Θεμέλιο.

Η γενναιόδωρη συνεισφορά του Ρίτσου σε όλα αυτά στάθηκε ηθική και πρακτική. Είναι γνωστό πως λειτουργώντας με τρυφερότητα ως πρώτος αναγνώστης και ασκώντας με δεξιοτεχνία επιστολική κριτική, μετάγγιζε ενέργεια, με την παροιμιώδη υπεραισιοδοξία του, σε όποιον δημιουργό διψούσε για παρακίνηση και στήριξη. Και η Αξιώτη ήταν πολύπλευρα διψασμένη. Αλλά δεν επρόκειτο μονάχα γι' αυτό. Εκείνος πρότεινε την εκδοτική στρατηγική για να δημοσιοποιηθούν με τον προσφορότερο τρόπο τα δύο ποιητικά έργα της, προωθώντας τα στην *Καινούργια Εποχή* που εξέδιδε ο Γιάννης Γουδέλης, και αποκομίζοντας έτσι διπλό όφελος: αφενός να γίνουν ευρύτερα γνωστά, κοινοποιούμενα στο αναγνωστικό κοινό του περιοδικού, και αφετέρου να εκδοθούν, με μικρότερο κόστος, αυτοτελώς σε πλακέτα αφού η σελιδοποίηση θα παρέμενε ουσιαστικά αναλλοίωτη. Σε όλες τις περιπτώσεις, είτε έκανε ο ίδιος τις διορθώσεις είτε επέβλεπε τη δουλειά των διορθωτών, και είχε το γενικό πρόσταγμα για το τεχνικό μέρος, χαρτί, εξώφυλλο και τα λοιπά. Ως και χρέη υπεύθυνου τύπου είχε αναλάβει, φροντίζοντας για την ταχυδρόμηση των αντιτύπων και την προβολή, ενώ μεριμνούσε επίσης για όσες μεταφράσεις κειμένων της γίνονταν παράλληλα τα χρόνια αυτά. Αναμφίβολα, από τα δικά του δίκτυα γνωριμιών το έργο της Αξιώτη βγήκε πολλαπλά ωφελημένο, και φυσικά δεν είναι τυχαίο που στον Κέδρο και τους ανθρώπους του θα βρει η ίδια το αποκούμπι που αποζητούσε γυρνώντας στην Ελλάδα.

Αυτή η συμπαράσταση και η φιλία του Ρίτσου με την Αξιώτη δεν υπήρξε, ωστόσο, ακύμαντη. Μια φιλία, που χρονολογείται από τα χρόνια της απελευθέρωσης, αν όχι και πρωτύτερα. Ήταν τότε που ο Ρίτσος συναντώντας τη στον δρόμο και μαθαίνοντας πως φεύγει για το Παρίσι και πως θα λείψει 2-3 μήνες, της απάντησε: «τόσο πολύ; Μην το κάνεις κι ούτε θα μπορέσεις να μείνεις τόσο διάστημα μακρυά από δω» (σ. 58). Η Αξιώτη όμως δεν είχε την πολυτέλεια να τον ακούσει και κάπως έτσι πέρασαν κοντά δεκαοκτώ χρόνια. Θυμίζω πως βρέθηκε αυτοεξόριστη στη γαλλική πρωτεύουσα από την άνοιξη του 1947 έως την απέλασή της, το φθινόπωρο του 1950. Διωγμένη από τη Γαλλία, «ανάμεσα στις ξιφολόγχες μ' ένα σακούλι στο χέρι» –εικόνα που μας έγινε ξανά οικεία– θα περιπλανηθεί στη συνέχεια «ταξιδιώτης εξόριστος στους φιλικούς τόπους των λαϊκών δημοκρατιών»:[7] Ανατολική Γερμανία, Πολωνία, Βουλγαρία, ξανά Πολωνία και, τέλος, από τα τέλη του 1957 έως τον επαναπατρισμό, τον Δεκέμβριο του 1964, στο ανατολικό Βερολίνο.

Ο λογοτεχνικός «επαναπατρισμός» της ωστόσο είχε προηγηθεί: μετά την αυτοεξορία της, πρώτη φορά δημοσιεύει σε ελλαδικό έντυπο, στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τον Δεκέμβριο του 1957. Διττός επαναπατρισμός, καθώς το διήγημά της αυτό, «Οι δυο ευτυχίες»,[8] σηματοδοτεί τη στροφή από τη στρατευμένη γραφή, τη λογοτεχνία της εξορίας και του «τραύματος», όπως έχει ονομαστεί,[9] στα μνημονικά κοιτάσματα των παιδικών χρό-

Η Πόπη Πολέμη είναι ιστορικός.

νων και μάλιστα στο αρχέγονο τραύμα, την απουσία της μητέρας. Λίγο αργότερα, τον Ιούνιο του 1959, στο ίδιο περιοδικό θα δημοσιευτεί και ένα πρώτο απόσπασμα από *Το σπίτι μου* – τότε ακόμη φέρει τον τίτλο «Καινή Διαθήκη».

Εκεί κάπου ξεκινά και η αλληλογραφία με τον Ρίτσο, ο οποίος ανάμεσα σε δυο εξορίες, από το 1952 έως το 1967, διανύει την πιο δημιουργική του περίοδο. Και ξεκινά με ένα παράπονο. Οι πρώτες-πρώτες αράδες δίνουν το συναισθηματικό στίγμα ολόκληρης της επιστολικής επικοινωνίας: «Αγαπητέ μου Ρίτσο, αν και είμαι πολύ πικραμένη που σε τόσα ταξίδια σου έξω απ' τα σύνορα δεν σκέφτηκες –ή τουλάχιστον δεν το πραγματοποίησες– να μου πέψεις δυο λόγια όχι για σένα αλλά για μένα –για να καταλάβω πως υπάρχω μέσα στο νου καποιανού που τον έλεγα φίλο– αν και λοιπόν – όμως εγώ σου στέλνω τούτον το φάκελο για να σου γυρέψω να τονε βοηθήσεις. Ο γέρο Βολταίρος κυνηγημένος κι εξόριστος έγραφε σ' ένα γνωστό του "Κύριε, αν ξέρετε ότι υπάρχει κάποιος σε κάποιο μέρος που θα μπορούσε να εκδόσει το έργο μου, σας ικετεύω να μου τον γνωρίσετε". Εγώ δεν θέλω να μου τον γνωρίσεις –δε θα με ωφελούσε σε τίποτα– μα θα ήθελα απλούστατα να φρόντιζες να τυπωθεί τούτο το "ποίημα" [πρόκειται για το *Κοντραμπάντο*] σε μια πλακέτα με τ' όνομά μου. Εκτός αν 1ον δεν νομίζεις πως είναι "ποίημα" και 2ον δεν είναι δυνατόν να γίνει τέτοιο πράμα» (σ. 57).

Ιδού λοιπόν, τα έχουμε όλα εδώ: την πίκρα της μόνωσης, την επιτακτική ανάγκη της δημοσιοποίησης των γραφτών, την ανασφάλεια ή έστω τον ακκισμό του δημιουργού. Τα δεινά τής μόνωσης έχουν αφήσει απτά ίχνη στα εκδομένα έργα της Αξιώτη και τα έχει καταθέσει η ίδια σπαρακτικά σε επανειλημμένες κραυγές απόγνωσης προς κομματικούς υπεύθυνους και φίλους – ανάλογα τεκμήρια από τα ΑΣΚΙ είχαμε παλιότερα παρουσιάσει με την Άννα Ματθαίου.[10] Το ζήτημα είναι πως οι συνέπειες της μόνωσης σκιάζουν, αν δεν υπονομεύουν, και τις απροκατάληπτες απόπειρες επικοινωνίας. Τα σπαράγματα αλληλογραφίας Ρίτσου-Αξιώτη εικονογραφούν ακριβώς τις παρεξηγήσεις που διαρκώς ελλοχεύουν. Όταν ο Ρίτσος πασχίζει να στήσει έναν ισότιμο διάλογο, βρίσκεται αντιμέτωπος με έναν *όγκο* δυσβάσταχτο, όπως το διατυπώνει με ενάργεια ο ίδιος: «Ο όγκος κι η απόσταση των δέκα χρόνων έχουν μπει όχι μονάχα ανάμεσα σε σένα και σε μένα, μα και ανάμεσα σε μένα και σε σένα, και πιο πολύ ανάμεσα σε μας και τον εαυτό μας και όλους. Πώς να τον μιλήσεις και να τον λυώσεις όλον αυτόν τον όγκο. Διαφορετικά γεγονότα (ή και τα ίδια) που τα ζήσαμε σ' άλλους χώρους, πετρώνουν μέσα στη σιωπή και μας πετρώνουν. Κι η σιωπή γυρίζει σε πικρή αποσιώπηση, δίνοντας την αίσθηση μιας απόλυτης διαφοράς κι όταν δεν υπάρχει» (σ. 90).

Ωστόσο η διαφορά είναι αναμφισβήτητη. Ο Ρίτσος, στην πιο ευφρόσυνη στιγμή του, πλαισιωμένος από αγαπημένα πρόσωπα, εκδίδει αλλεπάλληλες ποιητικές συλλογές, συνομιλεί με ανθρώπους του σιναφιού, ζει και συμμετέχει ολόψυχα στη χαμένη προδικτατορική άνοιξη. Ο ποιητής της *Σονάτας του σεληνόφωτος* (1956) γνωρίζει βέβαια από γυναικεία μοναξιά, και ο ίδιος έχει μακρά θητεία στον ανθρώπινο πόνο και στη συνθήκη της εξορίας. Στην εξορία όμως υπήρχε, μαζί με το σωματικό βάσανο και τις πολλαπλές στερήσεις, ο ουρανός, ο ήλιος και η *λουλακιά θάλασσα* (σ. 281), το ομόγλωσσο και ομότροπο φίλων και αντιπάλων, η αίσθηση της συμμετοχής στο κοινό καμίνι των γεγονότων, η κουβέντα με τον ομότεχνο συναγωνιστή. Αντίθετα, η συνθήκη της υπερορίας που βιώνει η Αξιώτη είναι εντελώς διαφορετική.

Και πρώτα απ' όλα η βασανιστική νοσταλγία του τόπου. Στην *Κάδμω* θα ομολογήσει: «Αρκετά χρόνια είχαν περάσει ώσπου να καταλάβω ότι η στενοχώρια που ένιωθα, ήταν, κατά ένα μεγάλο μέρος, το αίσθημα της μοναξιάς, μέσα στις βόρειες χώρες. Σταχτιές, ή κάτασπρες από το χιόνι, οι εκτάσεις με τα παγωμένα φυτά, σκεπασμένες από χαμηλά σύννεφα στις ατέλειωτες χειμωνιάτικες μέρες, κι από πάνω πετούν τα κοράκια».[11] Στο *Σπίτι μου* το πλάνο έχει και ανθρώπους: «Εδώ ο απήγανος δε βγαίνει. Βγαίνουνε όμως ραδίκια. Απολιθωμένη έμεινε η Κάδμω, όταν το πρώτο φθινόπωρο τα είδε στρωμένα στη γη ως είδος μονόχρωμου ταπέτου. Καθώς τα έντομα με τις κεραίες ειδοποιούν σε καταπληκτικές αποστάσεις για τα αποφασιστικά γεγονότα που αφορούν τη συντήρηση του γένους, έτσι ο ελληνικός πληθυσμός της χώρας αυτής του βορρά [Πολωνίας] έπεσε σε χέρσες εκτάσεις, δίπλα στις λίμνες, στο ανάχωμα των ποταμών, σε πλαγιές δρόμων, σε χαλάσματα –έχει η χώρα αυτή αμέτρητα χαλάσματα– να βγάλει το ραδίκι κι απ' τη σχισμάδα του γκρεμισμένου τοίχου. Τότε παρουσιάστηκε η αστυνομία. Ο ντόπιος πληθυσμός την είχε ειδοποιήσει πως καταγίνονται να τρώνε οι Έλληνες χορτάρια, τα οποία θα φέρουν θανατηφόρες επιδημίες στη χώρα. Τελικά το ραδίκι νίκησε. Το ταπεινό φυτό ήταν διορισμένο του να αντιπροσωπεύσει εδώ μια πατρίδα μακρινή κι είχε καθίσει στα φύλλα του ο νόστος».[12] Γράφοντας πάλι στον Ρίτσο από την Ιταλία, όπου επιτέλους μπόρεσε να περάσει κάποια καλοκαίρια, ο νόστος θρονιάζεται στη θάλασσα και στα ζωντανά της: «τα κύματα φτάνουνε σίγουρα μέχρι τ' ακρογιάλια μας –ας έχω τούτη την κακή παρηγοριά– ύστερα από τόσα χρόνια, πέρσι ξανάδα τα καβουράκια στα βράχια και λολάθηκα» (σ. 83). Αυτά τα κύματα προσμένει να φέρουν και το δικό της μεθυσμένο καράβι, που πάνω του αρμενίζει *δίχως χαρτιά και φορτωτική*, σαν τον *Ρεμπώ τον κοντραμπαντιέρη*, στ' ακρογιάλια της *πατρίδας – της γενναίας κυράς που θα της κρύψει το κοντραμπάντο της*.[13]

Νοσταλγία του τόπου λοιπόν και στέρηση της γλώσσας, στέρηση που ένας τεχνίτης του λόγου τη ζει ακόμη πιο οδυνηρά. Επανειλημμένα η Αξιώτη όλα αυτά, την *αχρησία* της λέξης αλλά και την πεισματική διαφύλαξή της, τα έχει εκφράσει με το απαράμιλλο ύφος της: «Πόσες, αλήθεια, λέξεις που σου πήγαν χαμένες… Περιττές. Αμεταχείριστες. Πού να τις πεις; Ποιος να τις θέλει, ποιος να τις ξέρει; Ήταν ποτέ δυνατόν να γνωρίζει κανένας, εκεί, στα πλάτη του βορρά, να γνωρίζει τη σαυράδα, την άφτρα του λύχνου, τη λιάστρα του σύκου, το χύμα της πορτοκαλιάς…», γράφει στην *Κάδμω*[14]. Και στο *Σπίτι μου* ομολογεί: «Το ευτύχημα, ότι [η Κάδμω] διατήρησε κατά την απουσία όλες τις λέξεις της γλώσσας της, και θα ξέρει όλους τους ελληνικούς ανέμους. Θα κατεβαίνουν οι άνεμοι και θά 'ρχονται με τους νεκρούς να την προϋπαντήσουν».[15]

Απόλυτα συνυφασμένη με αυτή την αγωνία της λέξης είναι η αγωνία για τα γραφτά που γίνονται τυπωμένη σελίδα, για τα λάθη που τα σπιλώνουν και τα παραποιούν. Παρακολουθούμε τον Ρίτσο, γράμμα το γράμμα, να ανταποκρίνεται με στοργή και φροντίδα σε αυτή την επιτακτική ανάγκη για σχολαστική διόρθωση των κειμένων της. Ωστόσο, η ίδια δίνει μια πρόσθετη διάσταση στην *τζαναμπετιά* της.[16] Διαμαρτυρόμενη στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τον Ιούνιο του 1961, για τα αντιγραφικά-τυπογραφικά λάθη στους στίχους από το *Κοντραμπάντο*, που παρατίθενται στην αντίστοιχη βιβλιοκρισία του Νικηφόρου Βρεττάκου –είχε δημοσιευτεί τον Απρίλιο– υπογραμμίζει την ιδιαίτερη σημασία της λέξης στη δική της περίπτωση: «Στη διασπορά της προσφυγιάς, όμως, οι λέξεις δεν κάνουνε τη λογοτεχνία. Αποτελούνε τη γλώσσα μας. Και η γλώσσα, για μας, είναι *το αναφαίρετο* εκείνο στοιχείο που μας ενώνει μεταξύ μας. Μας

ενώνει με το Έθνος μας. Είναι στοιχείο *εθνικό*. Κι εγώ το προσέχω σαν τα μάτια μου».[17]

Νοσταλγία του τόπου, στέρηση της γλώσσας, απουσία από το παρόν αυτού που ονομάζει το «Έθνος μας». Λίγα χρόνια πρωτύτερα, το 1953, στη στρατευμένη *Καταγραφή* της, όταν στηλίτευε την *αμερικανοκρατούμενη* Ελλάδα, παραδεχόταν: «Μια μόνο μεγάλη χάρη έχουν οι λογοτέχνες στην Ελλάδα, που γι' αυτό τους ζηλεύουμε εμείς πού 'μαστε στην ξενιτιά. Ζούνε μες στην πατρίδα, ανοίγουν την καρδιά τους και τα πορτοπαράθυρα κι ακούνε τη φωνή του δρόμου, βαστούνε μες στη φούχτα τους τον παλμό του λαού μας και μετρούν την ανάσα του, κι όλοι μαζί, δίπλα δίπλα, πλάθουν μέρα με τη μέρα όχι μόνο την τέχνη, μα προπαντός τη ζωή, απ' όπου ύστερα γεννιέται η τέχνη. Κι αυτό είναι κάτι αναντικατάστατο για μας που ζούμε μακριά».[18]

Την ίδια στιγμή, μιλώντας εν ονόματι των εμιγκρέδων λογοτεχνών, έγραφε στους συντρόφους της Κεντρικής Επιτροπής: «Αποκομένοι απ' τον κορμό μας, σκόρπιοι μεταξύ μας και με τους υπεύθυνούς μας, πώς να πούμε μια κουβέντα, να δούμε πού βρισκόμαστε, ν' ανταλλάξουμε γνώμη και πείρα...».[19] Τη συλλογή διηγημάτων *Σύντροφοι καλημέρα* (1953)[20] την έγραψε κλεισμένη «μέσα σ' ένα δωμάτιο: «Εγώ και το ραδιόφωνο […]. Έντυπο απ' την Ελλάδα μηδέν».[21] Λογικό επακόλουθο το αβάσταχτο αίσθημα της αχρηστίας. «Χωρίς κάποιο κίνητρο και επαφή, είμαι άχρηστη», γράφει στον Μιλτιάδη Πορφυρογένη δυο χρόνια αργότερα.[22] Αίσθημα της αχρηστίας που την οδηγεί στη σιωπή και την απελπισία: «Θα μου πεις, [γράφει στον ίδιο] κι αν δεν μπορώ τίποτ' άλλο από διάφορα εμπόδια, μπορώ μες σ' ένα δωμάτιο να γράφω κανένα μυθιστόρημα. Μα το γράψιμο δυστυχώς δεν μπαίνει μπρος σαν τη μηχανή, μ' οποιαδήποτε περίπτωση, γιατί τα γρανάζια του δουλεύουνε μέσα σου. Και κινούνται τα νήματα που σου δημιουργεί η ζωή. Κι εγώ για πρώτη φορά τώρα ένιωσα πως είμαι "πρόσφυγας", όπως τους είδα το '22 με τα μπογαλάκια τους, εξωεδαφικούς, να ζούνε από μέσα τους μ' ανάμνησες κι απόξω με βοηθήματα. Το δύσκολο είναι πως ο κομμουνιστής πρέπει να ζει κι άμα είναι άχρηστος. Δεν το κατάφερε ο Μαγιακόφσκι που μ' αυτή την ιδέα πως είναι περιττός σκοτώθηκε».[23]

Λίγο αργότερα, τον Ιούνιο του '58, το παράπονο εκλογικεύεται. Σχολιάζοντας τις ψυχολογικές μεταπτώσεις του Δημήτρη Χατζή στην ομοιοπαθή Έλλη Αλεξίου, η Αξιώτη μιλά για το διαιώνιο «κουσούρι του εμιγκρέ»: «θαρρεί πως του φταίει ο απ' έξω κόσμος, εκεί που την πίκρα την έχει μέσα του – πόσο χρόνο χρειάζεται για να καταλάβει κανείς τούτο το απλό πράμα».[24] Όταν, όμως, επιχειρεί να μιλήσει στον Ρίτσο για τη στερημένη της ζωή, που είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να επικοινωνηθεί σε όποιον δεν έχει τα ίδια βιώματα, καταφεύγει, για μια ακόμη φορά, στον λόγο του σώματος και στις γνώριμες μεταφορές: «Κανείς ποτέ δεν κατάλαβε τον άνθρωπο που βαδίζει με δυο δεκανίκια κι ας θαρρεί πως μοιράζεται τον πόνο του – αυτό είναι τίποτα μπροστά στο κάθε βήμα που πρέπει να κάνουνε τα ξένα πόδια σφηνωμένα στο δικό σου κορμί. Έτσι μπορεί να μάθεις να βαδίζεις, μα ξεμαθαίνεις να μιλείς με το διπλανό σου...» (σ. 88). Κι άλλοτε, εκλιπαρώντας τον Ρίτσο να της γράψει «ένα *παραμικρό* έστω, σχετικά με τους τυχόν αναγνώστες» συμπληρώνει: «αδύνατο κανείς να νιώσει, σα δεν το ζήσει, δεν καταλαβαίνεις τον τυφλό άμα δεν είσαι, τι πάει να πει η απομόνωση η *τέλεια*, από όχι καν αναγνωστικό κοινό, μα ένα-δυο άτομα που να διαβάζουν αυτό που λέγεται "ποίηση"...» (σ. 183). Στην *Κάδμω*, αργότερα, αντί για ακρωτηριασμό και τύφλωση, ο παραλληλισμός θα είναι με τον ίδιο τον θάνατο: «Θάνατος είναι κι αυτός τώρα ο χωρισμός. Δεκαεπτά ολόκληρα χρόνια, μακριά από την πατρίδα σου. Θάνατος είναι και ο διχασμός της ζωής. Πολλά από τα γνώριμά μου πρόσωπα, βέβαια, θα τα ξαναβρώ, αλλά δεν θα είναι πια τα ίδια, γιατί δεν θα τα έχω παρακολουθήσει, δεν έχομε γεράσει μαζί».[25] Κι η ίδια άλλωστε δεν έμεινε αυτή που κάποτε υπήρξε. Προειδοποιούσε από την αρχή τον Ρίτσο: «Να ξέρεις μόνο πως δεν είμαι εγώ εκείνος ο άνθρωπος που ήξερες –είμαι ένας άλλος– αλλιώτικος. Πολλές ήταν οι αιτίες, και πρώτα απ' όλα ο εαυτός μου αντίκρυ στα φαινόμενα ακατασκεύαστος για να μεταπιαστεί με τα νέα προζύμια» (σ. 88).

Αυτές οι αποκλίνουσες ζωές, μαζί βέβαια με τους διαφορετικούς ψυχισμούς, έχουν ως φυσική συνέπεια τις ουκ ολίγες παρεξηγήσεις που παρακολουθούμε στην αλληλογραφία Ρίτσου-Αξιώτη. Οι καλλιτέχνες, όπου γης, έχουνε το κουσούρι να είναι εύθικτοι. Η αγάπη καθαυτή, όπως παραδέχεται εδώ ο Ρίτσος, «μας κάνει τρομερά εύθικτους» (σ. 118). Τον ίδιο πάντως τον πειράζουν πολλά. Πρώτα-πρώτα η συγκρατημένη επίκληση, «Αγαπητέ φίλε», της Αξιώτη στη θέση του δικού του «Αγαπημένη μου Μέλπω». Τον ενοχλούν οι σιωπές της. Της αποδίδει «βουβή τρυφερότητα μιας φοβισμένης και γι' αυτό ακατάδεκτης ή αδιάφορης μοναξιάς (που τόχει πάρει απόφαση νάναι μόνη)» (σ. 91). Την εγκαλεί για παραίτηση και έπαρση (σ. 116). Παρερμηνεύει, ανάμεσα στα άλλα, την ομολογία της: «Εγώ δεν αντιστέκομαι καθόλου στη δυσκολία, έχω παραδοθεί […]» (σ. 97). Η Αξιώτη, που δεν αρνείται κάποτε πως το γράμμα της είναι «ξερό σαν ξυλοκέρατο» (σ. 95), επιχειρεί να ερμηνεύσει την ομολογία της αυτή: «αυτό δε σήμαινε διόλου, όπως το νόμισες, ότι: "δεν έχεις (εγώ) σκοπό ν' ανταποκριθείς στην αγάπη του άλλου"… αλλά το αντίθετο – ότι δηλαδή δεν έχω κανένα εμπόδιο συναισθηματικό ώστε να μου χρειάζεται να "πολεμάω μια παρανόηση"…αφού καμιά παρανόηση δεν υπάρχει για μένα ούτε και εμπόδιο» (σ. 122). Από την άλλη, οι *ανακριτικές*, κατά τον Ρίτσο, *ερωτήσεις* της, «ήταν [όπως λέει η ίδια] μόνο και μόνο για να κατατοπιστώ πάνω στο "κλίμα" ενός κόσμου απ' όπου είμαι κομμένη σε διάστημα που για μένα προσωπικά πιάνει το μεγαλύτερο μέρος μιας ανθρώπινης ζωής» (σ. 109).

Φυσικά η Αξιώτη δεν είναι η μόνη που τα εκφράζει όλα αυτά. Οι λογοτέχνες πολιτικοί πρόσφυγες, ο Χατζής και η Αλεξίου, η Φούλα Χατζιδάκη ή ο Θεοδόσης Πιερίδης, το έχουν κάνει κατ' επανάληψη.[26]

Δανείστηκα στην αρχή την έκφραση «ήθος της εξορίας». Αν κάτι, ωστόσο, σκιαγραφείται από όσα προηγήθηκαν είναι ένα παράπλευρο «ήθος της υπερορίας», που δεν περιορίζεται ασφαλώς στους καλλιτέχνες και τους διανοούμενους, κι ας ακούγεται περισσότερο η δική τους φωνή. Η απόσταση και η απόκλιση από την Ελλάδα καθορίζει όλων τη ζωή και τη σκέψη. Στις παρεξηγήσεις, τις αγκυλώσεις, τις λανθασμένες εκτιμήσεις και τις εντάσεις μετείχαν εξίσου κομματικοί ιθύνοντες και καθοδηγητικά όργανα, τα οποία, ας μην το ξεχνάμε, τα χρόνια που μας απασχολούν εδώ, αποκλεισμένα σε αυτήν ακριβώς την υπερορία, είχαν τον πρώτο λόγο για τη στρατηγική του κινήματος εντός συνόρων. Η αλληλογραφία Ρίτσου-Αξιώτη, ανάμεσα σε άλλα πολλά, ανοίγει ένα ακόμη παράθυρο σε αυτούς τους δύο κόσμους: την εντός και εκτός των τειχών Αριστερά, που ούτε ενιαίοι ούτε ομότροποι μπορούν να θεωρηθούν.

Επιστρέφοντας στη χαρτογραφία της συγκεκριμένης φιλικής σχέσης θα πρέπει πάντως να πούμε πως στην περίπτωση Ρίτσου-Αξιώτη είναι η θέρμη της φιλίας που υπερισχύει. Το απαραίτητο γεφύρι το στήνει η τέχνη, εκείνη που έσωζε και τον καθένα τους στις ώρες τις σκληρές. «Ξέρεις να μεταβάλεις την οδύνη, την παρεξήγηση, τη μόνωση, σε κατανόηση, σε δύναμη

αποδοχής και σε ομορφιά, θάλεγα, δηλαδή σε ουσία ζωής» (σ. 151), ομολογεί ο Ρίτσος στην Αξιώτη για το *Κοντραμπάντο*. Είναι όμως και ο χαρακτήρας του ανθρώπου που άλλοτε στήνει κι άλλοτε γκρεμίζει τα γεφύρια. Όποιος έχει τη γενναιοδωρία του Ρίτσου να πει: «Σ' ευχαριστώ για την αγάπη που σου έχω» (σ. 233), υπερβαίνει τους καταναγκασμούς που θέτει αμείλικτα ο καιρός και ο τόπος του. Καιρός και τόπος που υπάρχουν υπόρρητα πίσω από κάθε αράδα αυτής της αλληλογραφίας, αν και μονάχα μία φορά η αντήχηση γίνεται κραυγή: όταν ο Ρίτσος μιλά για τα Ιουλιανά «οργή και μπούχτισμα – σου στρίβουν τ' άντερα» (σ. 297).

Τελειώνοντας, να καταθέσω τη χαρά μου γι' αυτή την πολύτιμη ψηφίδα στο αξιώτικο μωσαϊκό που τη χρωστάμε και πάλι στην Άγρα και στη Μαίρη Μικέ. Άφησα εμπρόθετα τη χαρά για το τέλος, ενώ είθισται να δηλώνεται στην αρχή, επειδή ήθελα να κλείσω με ορισμένες ωραίες συμπτώσεις. Να βρεθούν πρώτα-πρώτα, χάρη στη μεσολάβηση του προσφιλούς μας Δημήτρη Σπάθη, τα χαρτιά αυτής της Μυκονιάτισσας, ύστερα από τόσες περιπλανήσεις, στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κοινή alma mater για μένα και τη συμφοιτήτρια Μαίρη. Να συμπέσει η ενασχόλησή μας με το έργο της, παρ' όλες τις διαφορετικές αφετηρίες και αφορμές. Να ξαναδιασταυρωθούμε στην αλληλογραφία αυτή με άλλον προσφιλή δάσκαλο των χρόνων εκείνων, τον Νικηφόρο Παπανδρέου, τον οποίο ο Ρίτσος περιγράφει ως «νεαρό φιλόλογο και φιλότεχνο», «κυριολεκτικά ερωτευμένο» με τις *Δύσκολες Νύχτες*, που πασχίζει να μην του ξεφύγουν τυπογραφικά λάθη – οκτώ διορθώσεις έκανε! (σ. 255, 267). Τέλος, να κεντριστεί η περιέργεια μιας ακόμη συμφοιτήτριας, της Νίκης Παπαηλιάκη, με την οποία ύστερα από την έκδοση του *Ρεπυμπλίκ-Βαστίλλη*[27] κουβεντιάζαμε τις εύλογες απορίες που γεννά η απέλαση της Αξιώτη από τη Γαλλία. Η εντελώς πρόσφατη χαρμόσυνη είδηση λοιπόν είναι πως βρήκε πράγματι τον σχετικό φάκελο στα γαλλικά Εθνικά Αρχεία και αναμένεται η συγκομιδή της για τη συγκυρία που οδήγησε τη χώρα, η οποία περηφανευόταν ως terre d'asile, να καταφύγει σε μεθόδους που για άλλη μια φορά ανακαλούν οικεία και σύγχρονα δεινά.[28]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο εκφωνήθηκε στην παρουσίαση του βιβλίου στο βιβλιοπωλείο Ιανός, στις 11 Φεβρουαρίου 2016. Όλες παραπομπές σε συγκεκριμένες σελίδες, χωρίς περαιτέρω διευκρίνιση, αναφέρονται στην έκδοση της αλληλογραφίας.
2. Γιάννης Ρίτσος, *Τροχιές σε διασταύρωση. Επιστολικά δελτάρια της εξορίας και γράμματα στην Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλεξάνδρου*, πρόλογος: Καίτη Δρόσου, επιμέλεια-εισαγωγή-σημειώσεις: Λίζυ Τσιριμώκου, Άγρα, Αθήνα 2008.
3. Μέλπω Αξιώτη, *Ποιήματα*, φιλολ. επιμ: Μαίρη Μικέ, Κέδρος, Αθήνα 2008 (Το επίμετρο στις σ. 131-165).
4. Μέλπω Αξιώτη, *Η Κάδμω*, φιλολ. επιμέλεια-επίμετρο-σχόλια: Μαρία Κακαβούλια, Κέδρος, Αθήνα 2015.
5. Αναδημοσιεύεται στο Μέλπω Αξιώτη, *Άπαντα*, φιλολ. επιμ: Μάρω Δούκα / Βασίλης Λαμπρόπουλος, τ. ΣΤ΄, Κέδρος, Αθήνα 1983, σ. 235-266.
6. Αναδημοσιεύεται στο Μέλπω Αξιώτη, *Άπαντα*, ό.π., τ. Ε΄ (1983), σ. 389-395. Πβ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010.
7. Οι διατυπώσεις δικές της. Αντίστοιχα: Αξιώτη, *Η Κάδμω*, ό.π., σ. 17 και *Άπαντα*, ό.π., τ. ΣΤ΄, σ. 59.
8. Αναδημοσιεύεται στο Αξιώτη, *Άπαντα*, ό.π., τ. Ε΄ (1983), σ. 389-395.
9. Πβ. Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π.
10. Άννα Ματθαίου / Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955. Μαρτυρίες και κείμενα από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
11. Αξιώτη, *Η Κάδμω*, ό.π., σ. 86-87.
12. Αξιώτη, *Άπαντα*, ό.π., τ. Η΄, σ. 141.
13. Ο «Ρεμπώ, ο κοντραμπαντιέρης» και το «φοβερό αριστούργημα *Το μεθυσμένο καράβι*», αναφέρονται στο άρθρο της *Επιθεώρησης Τέχνης* του 1962: «Η ποίηση και οι περιπέτειές της» (βλ. Αξιώτη, *Άπαντα*, ό.π., τ. ΣΤ΄, σ. 236). Σαφής η διακειμενική σχέση με το *Κοντραμπάντο* της ίδιας, απ' όπου και οι (τελευταίοι) στίχοι: «...στο σπίτι μου ήρθα τώρα / ταξιδιώτης ξένος στο καράβι μου, / δεν έβγαλα φορτωτική, δεν έχω εντάξει τα χαρτιά, άνοιξε νύχτα το φεγγίτη, / εσύ κυρά μου που είσαι γενναία / πατρίδα σ' ονομάζουνε, για να μου το κρύψεις / το κοντραμπάντο μου» (Αξιώτη, *Ποιήματα*, ό.π., σ. 40).
14. Αξιώτη, *Η Κάδμω*, ό.π., σ. 16.
15. Αξιώτη, *Άπαντα*, ό.π., τ. Η΄, σ. 199.
16. Γράφοντας στον Ρίτσο για την αντίδραση μπροστά στα γραφτά, όταν «τα βλέπεις μεταμορφωμένα σε τυπογραφικά στοιχεία», λέει πως: «αν τυχαίνει να είσαι και τζαναμπέτης, μπορεί και να μην τα παραδεχτείς στη νέα τους κατάσταση» (σ. 183). Πβ. και όσα γράφει η ίδια στο *Σπίτι μου* (*Άπαντα*, τ. Η΄, σ. 57).
17. Το «γράμμα» αναδημοσιεύεται στα *Άπαντα*, ό.π., τ. ΣΤ΄, σ. 232. Πβ. και *Διαδρομές*, ό.π., σ. 124-125, όπου διαμαρτύρεται για τα τετρακόσια τυπογραφικά λάθη στη μετάφρασή της, της *Μάνας* του Γκόρκυ, που είχε κυκλοφορήσει από το εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», στο Βουκουρέστι, το 1951.
18. Αξιώτη, *Άπαντα*, ό.π., τ. ΣΤ΄, σ. 101. Το δοκίμιο *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, πρωτογραμμένο το 1953, κυκλοφόρησε από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις στο Βουκουρέστι, το 1955. Πβ. και *Διαδρομές*, ό.π., σ. 89 κ.εξ.
19. *Διαδρομές*, ό.π., σ. 120.
20. Πρωτοκυκλοφόρησε από τον εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», το 1953. Αναδημοσιεύεται στα *Άπαντα*, ό.π., τ. Ε΄.
21. *Διαδρομές*, ό.π., σ. 121.
22. *Αυτ.*, σ. 194.
23. *Αυτ.*, σ. 198.
24. *Αυτ.*, σ. 187.
25. Αξιώτη, *Η Κάδμω*, ό.π., σ. 84.
26. Σχετικές μαρτυρίες έχουμε συγκεντρώσει με την Άννα Ματθαίου στις *Διαδρομές*, ό.π., στο κοινό μας βιβλίο *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία. 1947-1968*, Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, Αθήνα 2003, καθώς και στο δημοσίευμά μας στο π. *Αρχειοτάξιο:* «Τρία κείμενα-τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη 1951-1956» (τχ. 6, Μάιος 2004, σ. 105-133). Πβ. και Νίκος Γουλανδρής, *491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή*, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001 και Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη*, ό.π.
27. Μέλπω Αξιώτη, *Ρεπυμπλίκ-Βαστίλλη [République-Bastille]. Μυθιστόρημα*, Εισαγωγή-Επιμέλεια: Μαίρη Μικέ, μετάφραση-σημειώσεις-επιλεγόμενα: Τιτίκα Δημητρούλια, Άγρα, Αθήνα 2014. Πβ. και την παρουσίασή μου στο π. *Αρχειοτάξιο* («Ένα κρικέλι από το έργο της Μέλπως Αξιώτη», τχ. 16 (Νοέμβριος 2014), σ. 220-225).
28. Βλ. τώρα Νίκη Παπαηλιάκη, «Το ταξίδι του Παρισινού διωγμού. Η απέλαση της Μέλπως Αξιώτη από τη Γαλλία», *Αρχειοτάξιο* 18 (Νοέμ. 2016), σ. 159-169.